

ЗА ЗАПАДНАТА ГРАНИЦА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА НА ДОЛЕН ДУНАВ НЕПОСРЕДСТВЕНО СЛЕД ОСНОВАВАНЕТО ѝ

Николай Хрисимов

Доктор по история, доцент, Катедра „Стара и средновековна история“,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“,
ул. Теодосий Търновски №2, 5000, Велико Търново, България,
nikolaj.nikolov@ts.uni-vt.bg, ORCID 0000-0002-9084-667X

В статията е направен опит да се установи къде е била западната граница на българската държава непосредствено след основаването ѝ. За целта отново са разгледани части от текстовете преди всичко на Теофан Изповедник като по-подробен в разказа си. Установено е, че географските маркери в текста са твърде условни или неточни. По тази причина като отправна точка е избрана идентификацията на племето на северите с носителите на т.нар. пастирска керамика. Тази идентификация е направена още през 90-те години на XX в. от Стефка Ангелова и Людмила Дончева-Петкова, а по-късно доразвита от Методи Даскалов. Картирането на некрополите с урнови трупозгаряния, с преобладаващо присъствие на пастирска керамика, показва подялбата им на три географски групи. Само една от тези групи е била известна на византийските автори от периода. Другите две са разположени западно от първата. Приемайки за маркер известните към момента некрополи на носителите на пастирската керамика – северите, може да се предположи, че западната граница на държавата е вървяла приблизително по течението на р. Русенски Лом.

Ключови думи: създаване на българската държава, граници, запад, Теофан Изповедник „Хронография“, племена, севери, некрополи

ON THE WESTERN BORDER OF THE BULGARIAN STATE ON THE LOWER DANUBE, IMMEDIATELY AFTER ITS FOUNDATION

Nikolay Hrissimov

PhD, Associated Professor, Department of Ancient and Medieval History, “St Cyril and St Methodius” University of Veliko Tarnovo, Teodosij Tǎrnovski Str. No 2, 5003, Veliko Tǎrnovo, Bulgaria, nikolaj.nikolov@ts.uni-vt.bg, ORCID 0000-0002-9084-667X

The article attempts to establish where the western border of the Bulgarian state was immediately after its founding. For this purpose, parts of the texts, primarily those of Theophanes the Confessor, as more detailed in his narrative, have been examined again. It has been es-

tablished that the geographical markers in the text are too conditional or inaccurate. For this reason, the identification of the Severi tribe with the bearers of the so-called Pasterskoe type ceramics was chosen as a starting point. This identification was made as early as the 1990s by Stefka Angelova and Lyudmila Doncheva-Petkova, and later further developed by Metodi Daskalov. Mapping of the necropolises with urn cremations, with a predominant presence of pastoral ceramics, shows their division into three geographical groups. Only one of these groups was known to Byzantine authors of the period. The other two are located west of the first. Taking as a marker the currently known necropolises of the bearers of Pasterskoe type ceramics – the Severi, it can be assumed that the western border of the state ran approximately along the course of the Rusenski Lom River.

Keywords: foundation of Bulgarian state, borders, West, Theophanes' the Confessor "Chronographia", tribes, Severi, necropolises

В съвременната историография още от времето на Васил Златарски почти безкритично се приема, че след битката при Онгъла западната граница на новосъздадената българска държава стига до трите последователни вала, пресичащи територията на съвременната Врачанска област. Разбира се, има разминаване за това докъде се стигали българските територии.

Както вече бе споменато, пръв В. Златарски определя българската територия като стигаща дотам и казва, че границата вървяла по р. Искър до устието на р. Панега, оттам до височината Дреновица до с. Габаре, а след това – по Островския вал достигала р. Дунав. По-късно, след отблъскването на аварите на запад, границата се преместила на запад и започвала от изхода на Искърския пролом, по Врачанската планина на север към р. Огоста, до с. Хайредин, откъдето вървяла по едноименния вал до р. Дунав (Златарски 1918, 152). Братята Карел и Херменгилд Шкорпил смятат, че „окопът от Орханийския проход до с. Остров е образувал във времето на Аспаруха западната граница на България“. Западно от него били аварите (Шкорпил 1921, 52). Според Петър Мутафчиев Аспарухова България е включвала цялата Мизия до планинската област около Тимок, отвъд която започвали владенията на аварите (Мутафчиев 1992, 85). Иван Дуйчев също смята, че западната граница на новосъздадената държава се очертавала от последните разклонения на Стара планина, западно от р. Тимок (Дуйчев 1972, 85). Геновева Цанкова-Петкова не се ангажира да определи къде конкретно е минавала западната граница на българската държава в ранния ѝ период, но констатира, че по време на кан Крум българската държава не стига до р. Тимок (Цанкова-Петкова 1960, 142). Робърт Браунинг приема, че тази граница е вървяла по река Искър (Browning 1975, 48). За Петър Коледаров граничната зона между Аспарухова България и аварите минава западно от Железни врата (Коледаров 1979, 25). Петър Петров няма определена гледна точка за това докъде е стигала на запад територията на новосъздадената държава. Той се колебае между следваната си гледна точка, че валове са гранични съоръжения, т.е. трите вала във Врачанско маркират западната граница и идеята, че по на запад от тях са територии, заселени със славяни и там няма археологически данни за авари (Петров

1881, 247). Същият автор в академичното издание на „История на България“ приема, че западната граница върви по р. Тимок и оттам до Железни врата и поемала по билото на Карпатите (История на България, 1981, 104). Рашо Рашев също приема, че първоначалната западна граница на българската държава е свързана с трите вала (Рашев 2008, 37). Предраг Коматина смята, че територията на седемте славянски племена, т.е. западната граница на новосъздадената българска държава, достига до крайните западни части на Стара планина – Железни врата (Komatina 2010, 61). Георги Атанасов приема трите вала с фронт на запад като рубежи на ешелонирана отбрана на българската държава, като отбелязва наличието на славянска керамика западно от тях, т.е. евентуално на наличие на свързано с българската държава население (Атанасов 2015, 197–201). За Иван Божилов българите едва ли са били заели територията по течението на р. Тимок, независимо от това, че се говори за граница с Авария (Божилов 2017, 217).

При този кратък преглед на мненията на водещи изследователи по въпроса е видно, че за всички тях при обосновка на мнението им, от решаващо значение са валовите от територията на Врачанска област, естествените граници на Дунавската равнина или, преди всичко, известието на авторите за това, че границата на запад стига до Авария. След работите на В. Златарски и П. Мутафчиев се вижда доста голямо съобразяване с предложеното от тях или опити за търсене на компромис между двете.

Необременен от последвалите открития на валовите в Западна България и мнението на корифеите на българската историческа наука, К. Иречек предлага друга граница на запад на създадената от кан Аспарух държава. Според него „на запад от Осъм до границата на аварската земя българското владичество дълго време било само номинално“ (Иречек 1978, 146).

Всички посочени изследователи при заключенията си стъпват на сведенията на патриарх Никифор и преди всичко на по-подробния Теофан Изповедник. Единствен, като допълнение на картината, П. Петров се обръща и към текста на Анастасий Библиотекар. За внасяне на яснота в ситуацията, и в случилото се, е нужно отново да се обърнем към тях. Предвид краткостта на пасажа у патриарх Никифор и присъствието на съдържащото се в него и в пасажа у Теофан Изповедник, то този на първия ще бъде пропуснат. За сметка на това, предвид някои допълнения, липсващи у двамата, ще бъде представен текстът, отнасящ се за създаването на българската държава у Анастасий Библиотекар.

Теофан Изповедник:

„...Като видели, че мястото е много сигурно, отзад поради реката Дунав, отпред и отстрани поради теснините и Понтийско море, и след като покорили измежду намиращите се там славянски племена така наричаните седем племена, поселили северите от предната клисура на Вергава към източните части, а към юг и запад до Авария, останалите седем племена, които плащали данък“ (ГИБИ 1960, 263–264).

Анастасий Библиотекар:

„...и като забелязали, че мястото там се намира навътре и че е много добре защитено: отзад – от река Дунав, а отпред и от страни – от планински клисури и Понтийско море, и особено като покорили и от съседните славяни така наречените седем племена, те преселили северите [в земите] от предната част на Верегавската клисура до източните предели, а в земите, които са на югозапад – чак до Авария, настанили останалите седем племена, които били под договор“ (ЛИБИ 1960, 249–250).

На база съдържащата се в тези два пасажа информация ще бъде направен опит да се представи вероятното трасе на западната граница на новосъздадената българска държава на Долен Дунав.

Това изречение е едно от най-сложните за разбиране, излезли изпод ръката на Теофан Изповедник. В него той вероятно е слял информацията за няколко неща, случили се по това време и свързани с историята на Византия. Така се е получило едно дълго изречение с много подчинени изречения и една вмъкната част. Именно това го прави трудно за разбиране и тълкуване. Освен цитирания по-горе превод са ми известни поне още четири, различаващи се помежду си както по постройка, така и по смисъл¹.

¹ Хронологически най-рано се появява преводът на В. И. Оболенский и Ф. А. Терновский от 1884 г. Той изглежда по следния начин: „...увидели здесь плоскую землю, со всех сторон огражденную с тылу рекою Дунаем, с боков гор-ными теснинами и Понтийским морем, овладели живущими здесь семью коленами славян и северян поселили на восточной стороне в теснинах береговых, а прочих, обложивши данью, поселили к югу и к западу до самой Аварии [остальные семь родов, которые платили им дань]“. Вж. Летопись византийца Феофана 1884, 263.

През 1982 г. се появява първият превод на английски език, който гласи: “*When the Bulgars became the masters of the seven tribes of Sklavinoi in the vicinity, they resettled the Seberis from the mountain passes before Bergaba to the lands to the east, and the remainder of the seven tribes to the south and west up to the land of the Avars*”. Вж. The Chronicle of Theophanes 1982, 57.

През 1996 г. Сирил Манго прави нов превод на цялата хроника на Теофан, като при него това изречение изглежда така: “*Having, furthermore, subjugated the so-called Seven Tribes of the neighbouring Sklavinian nations, they settled the Severeis from the forward mountain pass of Bergaba in the direction of the east, and the remaining six tribes, which were tributary to them, in the southern and western regions as far as the land of the Avars*”. Вж. The Chronicle of Theophanes Confessor 1997, 499.

В България, независимо от официалния превод в ГИБИ, Петър Петров прави свой превод на този пасаж: „(Прабългарите), след като завладели тях (византийските територии с жителите им) и околните славянски племена, така наричаните седем племена, преселили северите от предната част на прохода Верегава чак до пределите на изток, а в пределите на юг и запад до Авария останалите седем племена, които (едните и другите) бяха под договор (с прабългарите)“. Вж. Петров 1981, 229.

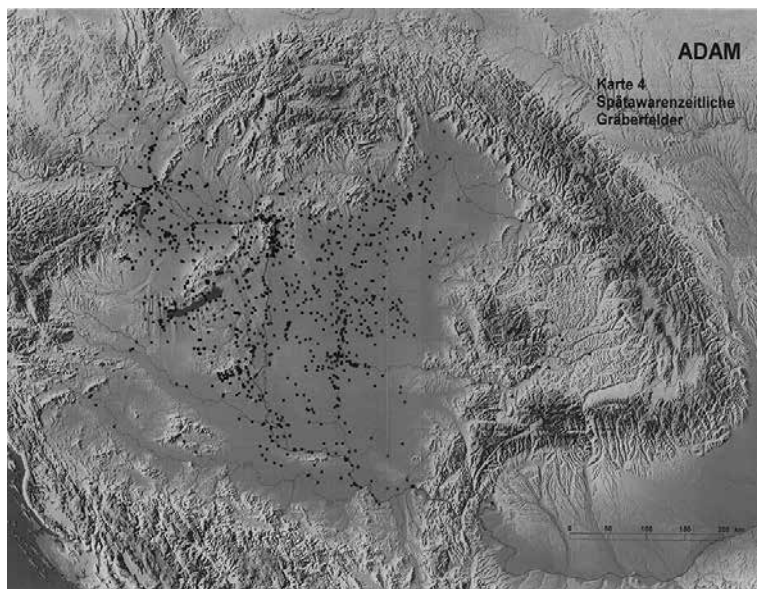
Обаче преди да се пристъпи към анализ на изворите, ще бъде обърнато внимание на един друг компонент от материалното ни наследство от Ранното средновековие, който често се свързва със западната ни граница от периода – трите вала от територията на Врачанска област – Островският, Хайрединският и Ломският. Първите два вала са обект на изследване от страна на археолозите в последните години (вж. Григоров 2011; Komatarova-Balinova 2020; Grigorov 2020). Докато за Хайрединския и Ломския вал все още датирането им към периода на Ранното средновековие е а priori, то за Островския датите на органични находки по метода C₁₄ дават конкретен хронологически диапазон на възникване. Калибрираната дата, получена при изследване на животински кости от запълването на вала, се колебае между 767 и 900 г. В този широк времеви диапазон се очертават три времеви фази, като стратиграфската координация с керамиката, открита на дъното на рова, дава приоритет на датите 802–845 или 853–885 г. (Grigorov 2020, 85). Това по несъмнен начин поставя времето на изграждане на вала по-късно от края на VII – началото на VIII в., а по-скоро има възможност то да бъде свързано с периода на експанзия на ранносредновековната българска държава от първата половина на IX в. Предвид казаното, няма вероятност за свързване на съоръжаването на трите вала, и в частност на Островския, с най-ранния период от съществуването на българската държава на Долен Дунав и съответно – възможността да са служили като гранични маркери в този период.

Що се отнася до представените по-горе пасажи от Теофан Изповедник и Анастасий Библиотекар, то те съдържат в себе си твърде много информация, която е анализирана и досега, но тя дава доста „абстрактни“ представи за ситуацията. На първо място сред наличната в тях информация е добре да се обърне внимание на един сигурен маркер, който би дал начална отправна точка за изясняване на ситуацията. Това е присъствието на авари по Долен Дунав в периода след създаването на българската държава. Това, което знаем със сигурност от единствения, написан почти веднага след появата на политическата карта на ранносредновековна Европа извор – „Ашхарауциц“, или „Арменска география“, на Анания Ширакаци², е, че още при настаняването си в района на дунавската делта българите изгласкват аварите на запад (Хрисимов 2023, 34). За следи от присъствие на авари на територията на Дунавска България в най-ранния ѝ период могат да се приемат два гроба, чийто инвентар и обред може да бъдат свързани с аварите. Това са гробовете от Търгшор, окръг Прахова, Румъния (за него вж. Хрисимов 2023, 36 и цитираната там литература) и един новооткрит и частично публикуван гроб от Рунку, окр. Констанца, Румъния (Параскив-Талмацки 2020, 257–258). От изворите и археологическите данни е видно, че след 80-те години на VII в. аварите се оттеглят на запад и владенията им се ограничават само в Централна Европа. Последното споменаване на

² За автора и произведението му, както и за времето на създаването му вж. Хрисимов 2023, 32–34.

авари във византийските извори се отнася също към този период, а последният пряк византийски трибут към аварите може да бъде свързан със съкровището от Zemiansky Vrbovok/Nemesvarbók, Словакия (за съкровището и евентуалната му връзка с най-късния византийски трибут за аварите вж. Хрисимов 2023, 34 и цитираната там литература в бел. 29).

Що се отнася до археологическите следи от т.нар. късноаварски период на изток от Карпатската низина, то изследователите, занимаващи се с аварската проблематика, са свършили основната работа, описвайки и картирайки всички находки, свързани с аварската археологическа култура в различните ѝ периоди (вж. Archäologische Denkmäler 2002). Добре е видно, че по това време вече основните територии на аварите са ситуирани далеч на запад зад Карпатите, а на юг – преди всичко във Войводина. Южно от р. Дунав гробните находки, които могат да бъдат свързани с аварите, са спорадични и доста отдалечени на запад от Дунавската равнина, където е „сърцевината“ на българската държава (вж. Archäologische Denkmäler 2002, Band 2, Karte 2)³ (фиг. 1).

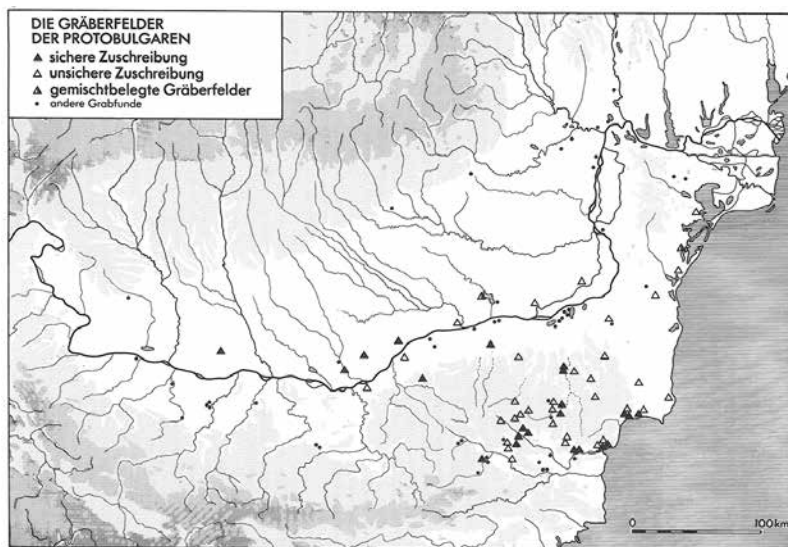

Фиг. 1. Карта на късноаварските некрополи
(по Archäologische Denkmäler 2002)

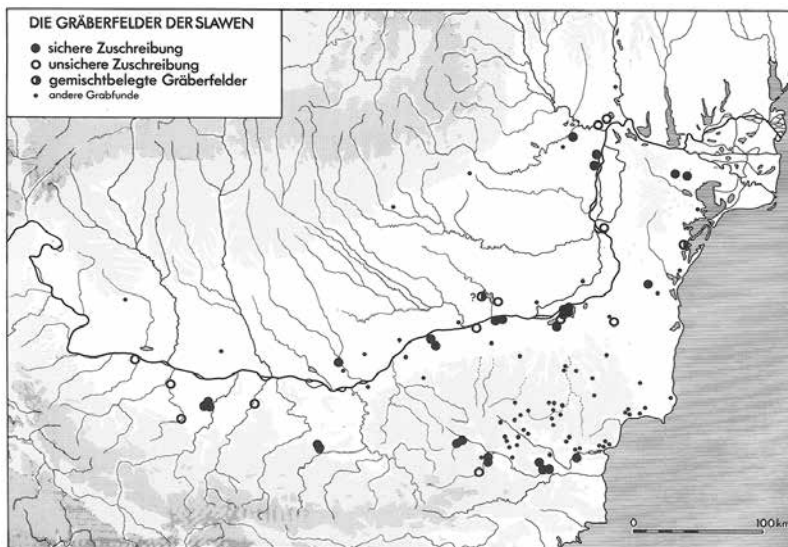
³ Картината в последно време е допълнена от Иван Бугарски. Вж. Bugarski, I., N. Miladinović-Radmilović, I. Popadić, M. Marjanović 2013; Bugarski, I., M. Radišić 2016, 95.

Находките на коланни детайли от аварски тип върху територията на съвременна България са доста често срещани. По тази причина те не трябва да бъдат приемани за показател за присъствие на авари. За сигурно такова може да се смятат само гробните находки, съдържащи такива и носещи белези, характерни за централните области на каганата. За находките на коланни детайли от аварски тип от българските земи вж. напр. Станилов 2006, 258–277.

Ранносредновековните некрополи по Долен Дунав с езически погребални обреди (трупополагания и трупозгаряния) са концентрирани преди всичко в източната част на Балканския полуостров, от двете страни на голямата река и северно от Стара планина (вж. Fiedler 1992, 339, Abb. 116, 341, Abb. 117) (фиг. 2, 3).

Фиг. 2. Карта на ранносредновековните биритуални некрополи по Долен Дунав (по Fiedler 1992)

Фиг. 3. Карта на ранносредновековните некрополи с обред трупозгаряне (по Fiedler 1992)

Представените данни показват, че за пряка граница между българи и авари както в началото на съществуването на българската държава на Долен Дунав, така и през целия VIII в., едва ли може да се говори. Описаната ситуация илюстрира съществуването на доста голямо празно пространство между българската държава и Аварския каганат поне в първото столетие от съществуването на новата държава на Долен Дунав, т.е. тази буферна зона показва липсата на преки допирни граници между двете държави. Предвид малкия брой на населението в Европа по това време⁴, е напълно възможно наличието на незаселени или слабо заселени пространства в този период.

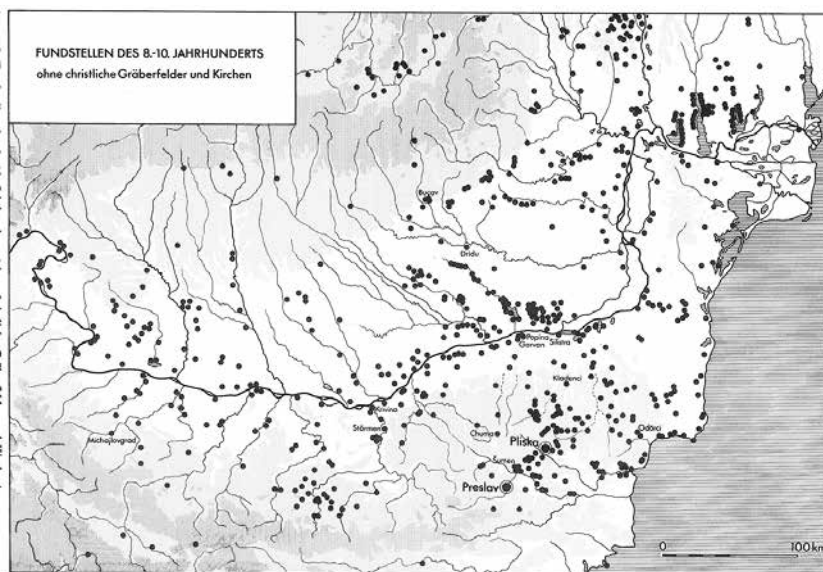
Ако в този случай се обърнем към географските познания във Византия от периода, то е видно, че тя следва античните традиции и представи за света, които твърде се разминават от по-късно утвърдените се в Новото време, които от своя страна се доближават до настоящите. Географската наука, особено в периода на т.нар. Тъмни векове, се намира в застой. През ранновизантийския период част от античните традиции все още са съхранени, а след X век арабското влияние в науката е налице. Въпреки това, не може да се твърди, че тя има големи постижения. (За развитието на географската наука във Византия вж. Pérez, Andreotti 2020; De Grijs 2024.) Типичен пример за обърканите географски представи през периода са двамата последователи на „Великия хронограф“ – Теофан Изповедник и патриарх Никифор, като в случая изпъква Теофан. Добра илюстрация в това отношение е описанието, което той прави на района на Северното Черноморие, където се е намирала и Старата Голяма България. Там е описано как река Ател (т.е. Волга) се влива в Меотидското езеро (т.е. Азовско море). От своя страна в нея се влива реката Танаис (т.е. Дон), която пък извира от Кавказките планини. От сливането на Танаис и Ател води началото си друга река – Куфис, и т.н. (ГИБИ 1960, 261). Друг е въпросът, че река Куфис всъщност са две различни реки – едната, вливаща се в Черно море северно от устието на р. Дунав, а другата – вливаща се в Азовско море⁵, като това всъщност са реките Южен Буг и Кубан (вж. Димитров 1994, 166).

„Географското“ описание на региона добре илюстрира слабото му познаване и изобщо нивото на познание на заобикалящия византийците свят извън собствените им предели. Представеното по-горе се отнася за едни сравнително по-отдалечени територии от империята, които са известни на жителите ѝ преди всичко по чужди описания. Северните краища на Балканския полуостров са по-близо разположени до Византия и Теофан, или по-скоро предшестваният го автор на „Великия хронограф“, имат по-добра географска представа за региона, но отново стояща далеч от географските представи на Новото време. Независимо от това, подобна невярна географска представа е добре видна и при предста-

⁴ Опит за възстановка на демографската картина в българските земи през Средновековието вж. у Аркадиев 1986.

⁵ Теофан Изповедник. Хронография. ГИБИ, III. София, 1960, с. 261.

вянето на северната граница на новосъздадената българска държава на Долен Дунав. Както е добре видно от текстовете и на тримата автори, като северна граница на новото държавно формирование е представена река Дунав. Не се нуждае от коментар българското присъствие северно от реката, особено през ранния езически период на държавата. Това е добре илюстрирано от големия брой селища, както и от некрополите, открити върху територията на цялата Влашка низина, отнасящи се към старобългарската култура и определени в румънската археология като принадлежащи към културата Дриду (Fiedler 1992, конкретно 335, Abb. 115)⁶ (фиг. 4). Присъствието на тези материални следи по несъмнен начин показва устойчивото присъствие на културата на Първото българско царство северно от река Дунав в ранния период на съществуването му, независимо от това по какъв начин е определена северната граница на българската държава от „Великия хронограф“, а впоследствие препредадена от тримата автори, следващи го – патриарх Никифор, Теофан Изповедник и превелия хрониката на последния на латински език с леки изменения – Анастасий Библиотекар. Предвид противоречието между предоставената от изворите информация и наличните археологически данни, по отношение определянето на северната граница на Аспарухова България може да се предположи, че неизвестният по име автор няма ясна представа за очерганията ѝ на север, а по-скоро предава византийски-

Фиг. 4. Карта на селищната мрежа на Първото българско царство (по Fiedler 1992)

⁶ За културата Дриду и идентичността ѝ със старобългарската култура вж. също и Божилов 1970. Последно по проблема от румънска гледна точка в опит за търсене на „политически“ компромис вж. Madgearu 2007.

те представи за това, утвърдили се с наложилата се историческа ситуация от няколко столетия – от времето на оттеглянето на римските легиони от Дакия през 276 г., когато р. Дунав се превръща в естествена северна граница на империята. Това всъщност е и естествената граница между цивилизования (собствения) и варварския (намиращ се северно от р. Дунав) свят от византийска гледна точка. Това вероятно е и причината новата северна граница на българската държава да бъде ограничена с голямата река. Териториите северно от реката, от гледна точка на Византия, не ѝ принадлежат и по тази причина не са и описани.

Коментираното дотук представя географските познания на византийците и преди всичко тези на разглежданите автори като твърде „условни“ и неотговарящи по никакъв начин на реалността, а понякога и маркиращи границите според техните разбирания за естествени граници между тях и варварския свят. Именно по тези причини описаното от тях, що се отнася до географските им представи, не трябва да се приема буквално или да се абсолютизира.

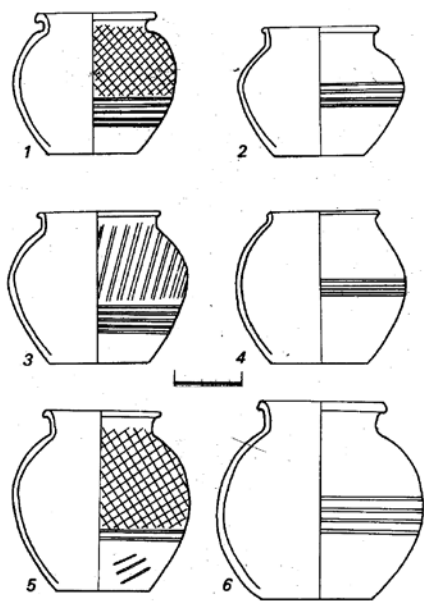
Представената ситуация във връзка с фиксирането на северната граница на новосъздадената българска държава на Долен Дунав от авторите показва „изкривяване“ на реалността, разминаваща се с данните на археологията. Това, заедно с коментираната информация за западната граница, дава възможност да се предполага, че ако представената информация не може да се нарече невярна, то поне със сигурност може да бъде наречена несигурна.

В този случай, при опита за установяване къде е минавала западната граница на българската държава след събитията при Онгъла, е по-добре да се съсредоточим върху местата, които са описани, че са заели племената, участващи в тези процеси. Като водещи при случващите се събития българите са главни действащи лица. Те заемат новите територии. Те от своя страна са свързани в описанието със седемте племена и северите. Към „юг и запад до Авария“ са разположени седемте племена, а северите – „към източните части на Верегава“. Това също не помага за определяне кой е пазителят на западната граница. Точно тази част от изречението е интерпретирана от преводачите по различни начини и това я прави непродуктивна за коментар. Северите са свързани с Верегава, чиято локализация в източните части на Стара планина не предизвиква съмнение⁷. Верегава е описана като клисура – κλεισούρα (вж. ГИБИ 1960, 264, 270). В такъв случай под топонима трябва да се разбира конкретна топографска позиция в старопланинската верига, а не неин дял. Само в най-общия смисъл, като посока, в която трябва да се разбира, че се намира някой или нещо, може да се приеме указанието, че северите живеят около Верегава. В случая ключова е важноста на тази географска позиция в българо-византийските отношения, а оттам и посредством нея обяснението, че някой обитава в близост до нея.

⁷ Верегава е спомената три пъти в изворите – два пъти от Теофан и един път от патриарх Никифор. Вж. Теофан – ГИБИ 1960, 264, 270; патриарх Никифор – ГИБИ 1960, 305.

В текста по отношение локализацията на северите присъства и още едно уточнение. В този случай следовниците на „Великия хронограф“ са записали, че северите са поселени „от предната клисура на Верегава към източните части“, т.е. заемат територии, намиращи се източно от локацията, носеща това име. От своя страна споменаването на „предната клисура“ предполага обитаването им в сравнително ниските подстъпи на планината, а не във вътрешността ѝ.

В източните части на Предбалкана са открити и разкопани няколко некропола от Ранното средновековие. Всички те са оставени от население, практикувало обряда на трупозгарянето, характерен за славяните. Такива са некрополите Разделна, Блъсково и др. Те се характеризират с наличието в тях основно

Фиг. 5. Керамични гърнета от пастирски тип (по Ангелова, Дончева-Петкова 1992)

на съдове от пастирски тип. В тази голяма група влизат некрополите Гарван-1, Бабово, Юпер, Търговище, Разделна, Блъсково, Кастелу, Сату Ноу-1, Гърлица-Остров. С по-малко присъствие на керамика от този тип са некрополите Налбант, Бдинци и Топола (Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 17). Като носители на пастирската керамика в езическите некрополи на Първото българско царство Стефка Ангелова и Людмила Дончева-Петкова лансират тезата, че трябва да бъдат видени северите (Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 19)⁸ (фиг. 5). Впоследствие тази теза е допълнена от Методи Даскалов, като към горепосочените некрополи са добавени още Попина, Дългопол, Канлия, Сини вир и Преслав-VIII. Така оформената група от некрополи е разделена от своя страна на три географски групи (Даскалов 1995, 6–7). Първата група заема 30–40-километрова ивица по десния

⁸ Разбира се, в последните години се появиха и идеи за това, че няма основания да се говори за понятие от типа на пастирска култура. Вж. доводи за това у: Комар 2007, което пък от своя страна до голяма степен следва една стара теза на П. Н. Третяков. Вж. Третяков 1971. Заедно с това могат да се видят доводи и за обратна идея: за миграцията на носителите на пастирската керамика от Балканите към Средното Поднепровие. Вж. Приходнюк 2005, 77–84. Добра обосновка на несъстоятелността на тази теза и развитието на типа съдове вж. у Ангелова 2009, 13–17. На мнението на Ст. Ангелова е и един от настоящите разкопвачи на Пастирското градище В. Баранов, като мнението бе споделено от него в разговор с автора. За помощта при издирване на някои издания, свързани с Пастирското градище, му изказвам своята приятелска благодарност. Последно за Пастирското градище вж. Скиба, Баранов 2019.

бряг на р. Дунав на изток от съвременния град Русе до езерата Олтина и Гърлица. Втората група заема предпланините на Източна Стара планина западно от гр. Варна и преди всичко в долините на реките Провадийска, Девня и Камчия. Третата група се ситиуира южно от гр. Шумен и около гр. Търговище (Даскалов 1995, 26). За всички тях е характерно трупоиогарянето и погребването в урни.

Идентификацията на северите като носители на пастирската керамика на територията на Първото българско царство дава добра перспектива за поне приблизителна локация на териториите, които са били заемани поне от едно от племената, споменати като участващи в събитията около създаването на българската държава. Това може да стане на база картирането на известните досега некрополи, свързани с тях. Това картиране, съпоставено с известията на авторите, повтарящи интерпретативно сведенията на „Великия хронограф“, показва, че всъщност в текста се говори само за една от посочените по-горе три групи – тази от предпланините на Източна Стара планина. Логично е да се предположи, че причина за това е конфликтната от гледна точка на българо-византийските отношения зона, която те заемат. Другите две групи остават по на запад от основните трасета на този конфликт. Вероятно по тази причина те са останали „невидими“ за византийските автори.

Общата характеристика на изброените некрополи – това, че в тях е практикуван обред на трупоиогаряне, отнася съществуването им към езическия период на Първото българско царство. Прецизирането на датировката им на база гробния инвентар показва, че използването им започва поне в началните десетилетия на VIII в. (вж. Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 18; Даскалов 1995, 10–12; Даскалов 1997–1999), което косвено ги свързва с най-ранния период на съществуването на ранносредновековната българска държава. Това от своя страна дава възможност за обвързването им с коментиранияте от изворите исторически процеси от края на VII–VIII в, а не просто да бъдат означавани най-общо като отнасящи се към езическия период.

Във връзка с това трябва да се каже, че краят на съществуването на Пастирското градище като производствен център и център на културата по средното течение на р. Днепър в Ранното средновековие настъпва около средата на VIII в.⁹, но Михаил Казанский на база хронологията на Игор Гавритухин смята, че времето на гибелта на градището се отнася към 60–80-те години на VII в. (Казанский 2014, 70). Тук трябва да се добави и мнението на И. Гавритухин и Андрей Обломский, които смятат производствения център върху територията на градището за един от тези на Велика България (Гавритухин, Обломский 1996, 145). Казаното говори за хронологическата и, явно, историческа обвързаност на градището като център на производството на този тип керамика с процесите, протичащи по това време в източноевропейските степи, и с появата и

⁹ О. Приходнюк смята, че това е станало през 744 г. и е унищожено от хазарите. Вж. Приходнюк 2005, 79.

изчезването от политическата сцена на политическото образувание на кан Кубрат, а оттам и с появата на носителите на този тип керамика по Долния Дунав към края на VII в. В добавка към казаното за взаимовръзките на градището с политическите процеси, свързани с появата и разпадането на Старата Голяма България, е и фактът, че немалка група изследователи свързва пастирския тип керамика със салтовската традиция (Гавритухин, Обломский 1996, 67 и цитираната там литература), чиято връзка с българите е несъмнена.

Освен коментираното тук сведение за създаването на българската държава, за северите в изворите се споменава още един път. Сведението се отнася за 764 г. и описва как по заповед на император Константин V Копроним (741–775) е организирана военна операция, чиято цел е залавянето на вожд на северите Славун, „който бил направил много злини в Тракия“ (ГИБИ 1960, 272). Описаното се случва в един от най-тежките моменти от съществуването на Първото българско царство, когато то води отчаяна борба за оцеляването си по време на дълбока династична криза и оспорвани борби за престола. В тази обстановка сред най-отявлените врагове на Византия във време, когато българската държава няма сили да се съпротивлява, „много злини“ на империята сторили северите начело със Славун. Тези действия на северите ги показват като едни от най-сериозните защитници на България, независимо от тежкото състояние, в което се намира центърът ѝ. Казаното дава възможност да се смята, че северите са племе, на което българите са можели да разчитат и в най-тежки моменти, както е бил и периодът на борба между родовете Вокил и Угаин в Плиска. От своя страна, използвайки това като обща характеристика на северите, може да се каже, че напълно в реда на нещата е по същия начин българите да са разчитали на тях и по-рано и да са им поверили охраната на границата както на проходите на юг, така и на запад към аварите.

Не ми е известно да е правен опит за идентификация на археологическата култура на седемте племена върху територията на Първото българско царство. Обикновено те, заедно със северите, са разполагани най-общо като заемащи земите на Дунавската равнина¹⁰. Ако използваме като пример за териториите, заемани от други славянски племена на Балканите по това време, да кажем, в района в близост до Солун, се вижда, че там на неголяма площ присъстват немалък брой племена. Като живеещи в района се споменават племената драговити, сагудати, велегезити, ваюнители, верзити и др. (ГИБИ 1960, 129, бел. 1, 150 и др.). Предвид тази наситеност на племена в една неголяма територия, може да се предположи, че колкото и многобройно племе да се били, те не може да са заемали чак толкова много земи. В този случай може отново да се обърнем към една оставена с времето леко встрани от основните изследвания по проблематиката теза на Г. Цанкова-Петкова от 50-те години на XX в. Разглеждайки израза *ἐπὶ τῶν ἑσπερίων*, с който са описани тези племена, тя забелязва, че във всички

¹⁰ За това вж. по-горе.

случаи, когато Теофан използва в текста си γενεά, то това е в смисъл на „поколение“, „род“, коляно“, но никога в смисъл на „племе“ (Цанкова-Петкова 1954, 319–328 и конкретно 324). В този случай трябва да се подразбира, че освен северите, друго славянско племе, намесено в създаването на българската държава, е седемте рода.

При описаната ситуация е видно, че северите са добре познати на българите още преди идването на Долен Дунав и явно се придвижват и действат заедно с тях. От своя страна може да се предположи, че седемте рода са заварено, обитавашо новозаетите земи славянско племе.

Обобщавайки цялата представена информация, може да се твърди, че западната граница на новосъздадената българска държава на Долен Дунав се очертава да е далеч, по на изток от предлаганите в миналото маркери и очертания за нея. Изречението у Теофан Изповедник, което предава ситуацията около границите на новата държава, е най-подробното в сравнение с наличното у другите следовници на „Великия хронограф“, но е твърде объркано, за да бъде носител на основна информация по въпроса. Стъпвайки на имената на споменатите в текста племена и разположението им, към момента единствено е възможна локализацията на археологическата култура на северите. При локализираните три географски групи на население – носител на тази култура, само една от тях е била известна на византийците / византийските автори, докато другите две, поради отдалечеността си от византийските граници, остават неизвестни за тях. Тези две групи е възможно да заемат крайните югозападни и крайните северозападни територии на държавата, южно от р. Дунав (фиг. 6). Приемайки

Фиг. 6. Карта на трите групи некрополи с урнови трупоизгаряния, свързани със северите (картна основа Google Earth)

за маркер известните към момента некрополи на носителите на пастирската керамика – северите, може да се предположи, че западната граница на държавата е вървяла приблизително по течението на р. Русенски Лом. Това я поставя по-близо да хипотетичното предположение на К. Иречек отпреди почти 150 години, отколкото до вероятно повлияните от съвременните граници на България по-късни изследвания.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Angelova, St. 2009. Otnovo za t. nar. pastirska kultura. *Prinosi kam balgarskata arheologia*, t. V, 13–17. [Once again about so called Pasterskoe culture. *Contributions to Bulgarian Archaeology*, Vol. V, 13–17]. (In Bulgarian).

Ангелова, Ст. 2009. Отново за т. нар. пастирска култура. *Приноси към българската археология*, т. V, 13–17.

Angelova, St. L. Doncheva-Petkova 1992. Razprostranenie na t.nar. „pastirska keramika“ v Bulgaria. *Arheologia*, XXXIV, 1, 14–21. [Spreading of the so Called Pasterskoe Type Ceramics. *Arheologia*, XXXIV, 1, 14–21]. (In Bulgarian).

Ангелова, Ст. Л. Дончева-Петкова 1992. Разпространение на т.нар. „пастирска керамика“ в България. *Археология*, XXXIV, 1, 14–21.

Archäologische Denkmäler 2002. Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Band 1, 2. Hrsg. József Szentpéteri. (= *Varia Archaeologica Hungarica*, XIII/ 2). Budapest, Academiai Kiado.

Arkadiiev, D. 1986. Naselenieto na Bulgaria prez Srednekovieto (VII–XIV v.). *Naselenie*, 2, 3–11. [The Population of Bulgaria in the Middle Ages (7th–14th C. *Population*, 2, 3–11)]. (In Bulgarian).

Аркадиев, Д. 1986. Населението на България през Средновековието (VII–XIV в.). *Население*, 2, 3–11.

Atanasov, G. 2015. Parvostroitelite na balgarskata darzhavnost. Sofia, Iztok-Zapad. 392 p. [The Founding Fathers of Bulgaria. Sofia, East-West]. (In Bulgarian).

Атанасов, Г. 2015. Първостроителите на българската държавност. София, Изток-Запад. 392 с.

Bozhilov, Iv. 1970. Kulturata Dridu i Parvoto balgarsko tsarstvo. *Istorieski Pregled*, XVI, 4, 115–124. [The Dride Culture and the First Bulgarian tsardom. *Historical Review*, XVI, 4, 115–124]. (In Bulgarian).

Божилков, Ив. 1970. Културата Дриду и Първото българско царство. – *Исторически преглед*, XVI, 4, 115–124.

Bozhilov, Iv. 2017. Istoria na srednekovna Bulgaria. Tom 1. Varvarska Bulgaria. Plovdiv, Fondatsia „Balgarsko istorichesko nasledstvo“. [History of Medieval Bulgaria. Volume 1. Barbarian Bulgaria. Plovdiv, Bulgarian Historical Heritage Foundation. 440 p. (In Bulgarian).

Божилков, Ив. 2017. История на средновековна България. Том 1. Варварска България. Пловдив, Фондация „Българско историческо наследство“. 440 с.

Browning, R. 1975. Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study Across the Early Medieval Frontier. London, Temple Smith. 232 p.

Bugarski, I., N. Miladinović-Radmilović, I. Popadić, M. Marjanović 2013. Early Medieval Burial at Stubline Near Obrenovac: Spatial, Anthropological and Archaeological Anal-

yses of the Southernmost Avar Grave. *Acta Archaeologica Carpathica*, vol. XLVIII, 285–305.

Bugarski, I., M. Radišić 2016. The Central Balkans in the Early Middle Ages: Archaeological Testimonies to Change. In: *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology* (Ed. by V. Bikić). Belgrade, 91–99.

GIBI, 1960. Gratski izvori za balgarskata istoria. T. III. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite. [Greek Sources for Bulgarian History. Vol. III. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences]. 329 p. (In Bulgarian).

ГИБИ, 1960. Гръцки извори за българската история. Т. III. София, Издателство на Българската академия на науките. 329 с.

Gavrituhin, I. O., A. M. Oblomskij 1996. Gaponovskij klad i ego kul'turno-istoricheskiy kontekst. Moskva, Institut arheologii RAN. [Gaponovo Hoard and Its Cultural-historical Context. Moscow, Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences]. 296 p. (In Russian).

Гавритухин, И. О., А. М. Обломский 1996. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, Институт археологии РАН. 296 с.

Grigorov, V. 2011. Arheologicheskoprouchvane na Ostrovskia val do Knezha. *Arheologia*, 2, 128–136. [Archaeological study of the Ostrovski Rampart near Knezha. *Arheologia*, 2, 128–136]. (In Bulgarian).

Григоров, В. 2011. Археологическо проучване на Островския вал до Кнежа. *Археология*, 2, 128–136.

Daskalov, M. 1995. Plemeto severi v Severoiztochna Bulgaria i Ukrayna. Avtoreferat na disertatsia za prisazhdane na nauchnata stepen „kandidat na istoricheskite nauki“. Sofia. [The Tribe Severi in Northeastern Bulgaria and Ukraine. Extended Abstract of Candidate's Thesis. Sofia]. 28 p. (In Bulgarian).

Даскалов, М. 1995. Племето севери в Североизточна България и Украйна. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки“. София. 28 с.

Daskalov, M. 1997–1999. Kam hronologiyata na rannosrednovekovnite ezicheski nekropoli v Severoiztochna Bulgaria i Dobrudzha. *Dobrudzha*, 14–16, 137–154. [Towards the Chronology of the Early Medieval Pagan Necropolises in Northeastern Bulgaria and Dobrudzha. *Dobrudzha*, 14–16, 137–154]. (In Bulgarian).

Даскалов, М. 1997–1999. Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи в Североизточна България и Добруджа. *Добруджа*, 14–16, 137–154.

De Grijs, R. 2024. All Roads Lead to (New) Rome: Byzantine Astronomy and Geography in a Rapidly Changing World. – *De Medio Aevo*, Vol. 13, No. 2, 41–60.

Dimitrov, D. II. 1994. Za teritorialnia obhvat na Kubratova Velika Bulgaria. V: *Sbornik v chest na akad. Dimitar Angelov*. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 164–169. [On the Territorial Scope of Kubrat's Great Bulgaria. In: *Collection in Honor of Academician Dimitar Angelov*. Sofia, BAS Publishing House, 164–169]. (In Bulgarian).

Димитров, Д. Ил. 1994. За териториалния обхват на Кубратова Велика България. В: *Сборник в чест на acad. Димитър Ангелов*. София, Издателство на БАН, 164–169.

Duychev, Iv. 1972. Obединenieto na slavyankite plemena v Mizia prez VII vek. V: *Duychev, Iv. Balgarsko srednovekovie*. Sofia, Nauka i izkustvo, 70–86. [The Unification of the Slavic Tribes in Moesia in the 7th Century. In: *Duychev, Iv. Bulgarian Middle Ages*. Sofia, Science and Art, 70–86]. (In Bulgarian).

Дуйчев, Ив. 1972. Обединението на славянските племена в Мизия през VII век. В: Дуйчев, Ив. *Българско средновековие*. София, Наука и изкуство, 70–86.

Fiedler, U. 1992. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Band I. Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Grigorov, V. 2020. Ostrovski rampart. Problems of Research and Chronology. *Приноси към българската археология*, X, 67–95.

Hrisimov, N. 2023. Bulgaria i evropeyskiyat Zapad prez parvite desetiletia na IX vek. Sofia, Iztok-Zapad. [Bulgaria and the European West in the First Decades of the 9th Century. Sofia, East-West]. 396 p. (In Bulgarian).

Хрисимов, Н. 2023. България и европейският Запад през първите десетилетия на IX век. София, Изток–Запад. 396 с.

Irechek, K. 1978. Istoria na balgarite. Sofia, Nauka i izkustvo. [History of the Bulgarians. Sofia, Science and Art]. 672 p. (In Bulgarian).

Иречек, К. 1978. История на българите. София, Наука и изкуство. 672 с.

Istoria na Bulgaria 1981. Tom 2. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite. [History of Bulgaria 1981. Vol. 2. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences]. 505 p. (In Bulgarian).

История на България 1981. Т. 2. София, Издателство на Българската академия на науките. 505 с.

Kazanskij, M. M. 2014. Arheologicheskaya situaciya v Srednem Podneprov'e v VII v. *Problemy vzaimodejstviya naseleniya Vostochnoj Evropy v epohu Velikogo pereseleniya narodov*. Moskva, 45–142. [Archaeological Situation in the Middle Dnieper in the 7th Century. *Problems of interaction of the population of Eastern Europe in the Era of the Great Persecution of Peoples*. Moscow, 45–142. (In Russian).

Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Москва, 45–142.

Koledarov, P. 1979. Politicheska geografia na srednovekovnata balgarska darzhava. T. I. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite. [Political Geography of the Medieval Bulgarian State. V. I. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences]. 78 p. (In Bulgarian).

Коледаров, П. 1979. Политическа география на средновековната българска държава. Т. I. София, Издателство на Българската академия на науките. 78 с.

Komar, A. V. 2007. Chto takoe „pastyrskaya kul'tura”? *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*, t. 4, ch. 1. Sofia, 35–52. [What is “Pasterskoe culture”? *Problems of Proto-Bulgarian History and Culture*, vol. 1, part 1. Sofia, 35–52]. (In Russian).

Комар, А. В. 2007. Что такое „пастырская культура”? *Проблемы на прабългарската история и култура*, т. 4, ч. 1. София, 35–52.

Komatarova-Balinova, E., G. Alexiev 2020. Hayredinski rampart – Archaeological and Geomorphological Survey on the Territory of Butan village, Kozloduy Municipality. *Приноси към българската археология*, X, 41–66.

Komatina, Pr. 2010. The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian Expansion in the First Half of the 9th Century. *ЗПВИ*, XLVII, 55–82.

Letopis' vizantijca Feofana 1884. Letopis' vizantijca Feofana ot Diokletiana do carej Mihaila i syna ego Feofilakta. V perevode s grecheskogo V. I. Obolenskogo i F. A. Ternovskogo. s predisloviem O. M. Bodyanskogo. Moskva, Universitetskaya tipografiya. [Chronicle of the Byzantine Theophanes from Diocletian to the Tsars Michael and His Son Theophylact. Translated from Greek by V. I. Obolensky and F. A. Ternovsky. With a preface by O. M. Bodyansky. Moscow, University Printing House]. 370 p. (In Russian).

Летопись византийца Феофана 1884. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. В переводе с греческого В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского, с предисловием О. М. Бодянского. Москва, Университетская типография. 370 с.

LIBI, 1960. Latinski izvori za balgarskata istoria. T. II. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite. [Latin Sources for Bulgarian History. Vol. II. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences]. 412 p. (In Bulgarian).

ЛИБИ, 1960. Латински извори за българската история. Т. II. София, Издателство на Българската академия на науките. 412 с.

Madgearu, Al. 2007. The Dridu Culture and the Changing Position of Romania among the Communist States. *Archaeologia Bulgarica*, vol. XI, 2, 51–59.

Mutafchiev, P. 1992. Istoria na balgarskia narod. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite. [History of the Bulgarian People. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences]. 375 p. (In Bulgarian).

Мутафчиев, П. 1992. История на българския народ. София, Издателство на Българската академия на науките. 375 с.

Paraskiv-Talmacki, Kr. 2020. Migracii v Dunajsko-Pontijskoj zone yugo-vostoka Rumynii po arheologicheskim dannym. *Stratum Plus*, № 5, 249–260. [Migrations in the Danubian-Pontic Zone of Southeastern Romania According to Archaeological Data. *Stratum Plus*, No. 5, 249–260. (In Russian).

Параскив-Талмацки, Кр. 2020. Миграции в Дунайско-Понтийской зоне юго-востока Румынии по археологическим данным. *Stratum Plus*, № 5, 249–260.

Pérez, M. I., G. C. Andreotti 2020. Geography. In: *A Companion to Byzantine Science*. Ed. by St. Lazaris. Leiden–Boston, 231–260.

Petrov, P. 1981. Obrazuvane na balgarskata darzhava. Sofia, Nauka i izkustvo. [Foundation of Bulgarian State. Sofia, Science and Art]. 399 p. (In Bulgarian).

Петров, П. 1981. Образуване на българската държава. София, Наука и изкуство. 399 с.

Prykhodniuk, O. M. 2005. Pastyrskye horodyshche. Kyiv-Chernivtsi, Zelena Bukovyna. [The Pasterskoe Hillfort. Kiiiv-Chernivtsi, Green Bukovina]. (In Ukrainian).

Приходнюк, О. М. 2005. Пастырське городище. Київ–Чернівці, Зелена Буковина.

Rashev, R. 2008. Balgarskata ezicheska kultura VII–IX vek. Sofia, Klasika i Stil. [Bulgarian Pagan Culture 7th–9th Centuries. Sofia, Classics and Style]. 600 p. (In Bulgarian).

Рашев, Р. 2008. Българската езическа култура VII–IX век. София, Класика и стил. 600 с.

Skyba A. V., V. I. Baranov 2019. Pastyrskye horodyshche: keramichniy kompleks iz zasypky vnutrishnoho rovu (za rezultatamy doslidzhen u 2017 r.). *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, № 1 (30), 67–74. [Pasterskoe Hillfort: Ceramic Complex from the Filling of the Inner Ditch (According to the Results of Research in 2017). *Archaeology and Ancient History of Ukraine*, No. 1 (30), 67–74]. (In Ukrainian).

Скиба А. В., В. І. Баранов 2019. Пастырське городище: керамічний комплекс із засипки внутрішнього рову (за результатами досліджень у 2017 р.). *Археологія і давня історія України*, № 1 (30), 67–74.

Stanilov, St. 2006. Hudozhestveniyat metal na balgarskoto hanstvo na Dunav (VII–IX vek). Opit za empirichno izsledvane. Sofia, Klasika i Stil. [The Artistic Metal of the Bulgarian Khanate on the Danube (7th–9th Century). An Attempt at Empirical Research. Sofia, Classics and Style]. 395 p. (In Bulgarian).

Станилов, Ст. 2006. Художественият метал на българското ханство на Дунав (VII–IX век). Опит за емпирично изследване. София, Класика и стил. 395 с.

The Chronicle of Theophanes 1982. The Chronicle of Theophanes. An English Translation of anno mundi 6095–6305 (A.D. 602–813), with Introduction and Notes, by Harry Turtledove. Philadelphia, University of Pennsylvania Press. 204 p.

The Chronicle of Theophanes Confessor 1997. The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813. Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the Assistance of Geoffrey Greatrex. Oxford, Clarendon Press. 744 p.

Tret'yakov, P. N. 1971. Chto takoe pastyrskaya kul'tura. *SA*, 4, 102–113. [What is Pastorskoe Culture? *SA*, 4, 102–113]. (In Russian).

Третьяков, П. Н. 1971. Что такое пастырская культура. *СА*, 4, 102–113.

Tsankova-Petkova, G. 1954. Belezhki kam nachalnia period ot istoriyata na balgarskata darzhava. *Izvestia na Instituta za balgarska istoria*, V, 319–346. [Notes on the Initial Period of the History of the Bulgarian State. *Proceedings of the Institute of Bulgarian History*, V, 319–346]. (In Bulgarian).

Цанкова-Петкова, Г. 1954. Бележки към началния период от историята на българската държава. *Известия на Института за българска история*, V, 319–346.

Tsankova-Petkova, G. 1960. O territorii bolgarskogo gosudarstva v VII–IX vv. *VVr*, XVII, 124–143. [On the Territory of the Bulgarian State in the 7th–9th Centuries. *VVr*, XVII, 124–143]. (In Russian).

Цанкова-Петкова, Г. 1960. О территории болгарского государства в VII–IX вв. *ВВр*, XVII, 124–143.

Shkorpil, H. i K. 1921. Dvaysetgodishnata deynost na Varnenskoto Arheologicheskoto Druzhestvo 1901–1921 g. *IVAD*, VII, 3–84. [The Twenty-year Activity of the Varna Archaeological Society 1901–1921. *IVAD*, VII, 3–84]. (In Bulgarian).

Шкорпил, Х. и К. 1921. Двайсетгодишната дейност на Варненското Археологическо Дружество 1901–1921 г. *ИВАД*, VII, 3–84.

Zlatarski, V. 1918. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. I, ch. 1. Epoha na huno-balgarskoto nadmoshtie. Sofia, Darzhavna pechatnitsa. [History of the Bulgarian State in the Middle Ages. Vol. I, Part 1. The Era of Hunnic-Bulgarian Supremacy. Sofia, State Printing House]. 486 p. (In Bulgarian).

Златарски, В. 1918. История на българската държава през средните векове. Т. I, ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие. София, Държавна печатница. 486 с.

Дата на подаване на статията в редакцията: 27.01.2025 г.